

MISKOLCZY ÁMBRUS Reformot! De hogyan?

Kazinczy Ferenc
és Berzeviczy Gergely furcsa vitája

Reformot! De hogyan? – összeurópai kérdés. Forradalommal vagy forradalom nélkül? Vagy reformot reform nélkül? A németek állandóan reformáltak, de – egyes mai történészek szerint – inkább csak a káoszt strukturálták át. A reform-modellként szolgáló Angliában a reform eszméjéről nem sokat beszéltek, reformon konkrét dolgokat értettek, mint parlamenti reformot vagy a prostitúció szabályozását. A reformer szószármazék viszont talán éppen az angol nyelvben született.¹ Ugyanakkor az is jellemző, hogy egy 1930-as brit lexikon szerint a reformizmus törekvése a személyiség pszichopátiájára utal.²

Magyarország – Csaplovics János találó kifejezésével – Európa kicsinyben, sajnos olykor nagyon zsugorított és szorító. A reformkor azonban nemzeti történelmünk aranykora. Ennek egyik előkészítője Kazinczy Ferenc és Berzeviczy Gergely furcsa vitája, amelyben reformról volt szó, de a kifejezés említése nélkül. A reform szó ugyanis viszonylag későn honosodott meg nyelvünkben. Martinovics a legradikálisabb és leggátlátalanabb reformer kivallatása során még *reformatio* leopoldináról nyilatkozott, és Széchenyi is a *Hitelben* „egy józan s csendes *Reformatio*”-ról értekezett, a *Stadium* eredeti címe pedig *Reformatio* lett volna.³ Kossuth viszont 1832 szeptemberében a zempléni megyegyűlésen *Reform* című Széchenyi-műről szólt,⁴ és – talán – vagy angol hatásra rövidítette a szót, vagy Kazinczy szórövidítési technikáját követte. A reformprogramot azonban 1795 után Berzeviczy Gergely képviselte a legkövetkezetesebben. Kérdés, milyen áron? És milyen hatással? Erről is szól a Kazinczy–Berzeviczy-

vita, amely történelmi szakirodalmunk egyik kedvenc, ugyanakkor a háttér források ismeretét nélkülöző témája.

Van, aki „két véglet küzdelmé”-t látja a vitában, amelynek során Kazinczy „idealista nacionalizmusa” szembekerült Berzeviczy „doktrinér jellegű racionalizmusával” és „utilitarisztikus gazdasági elgondolásai-
val”.⁵ Ezzel sokban egybehangzik Révai József tézise, amely szerint a két férfiú a felvilágosodás továbbélésének két egymástól eltérő módozatát képviselte, és pedig Kazinczy a nyelvújítással a polgári fejlődés járható útját róttá, míg Berzeviczy ökonomista radikalizmusával a Habsburgok segítségét keresve szembefordult a nemzeti követelésekkel, és végzetesen elszigetelődött.⁶ Szauder József a leegyszerűsítő tézisekkel szemben foglalt állást: „Ha [Kazinczy] Kisfaludy [Sándor] fő törvényével, a nemzetiséggel és hazafisággal a maga egyetemes szempontú s klasszicista ízlésű irodalmiságát szegezte szembe, Berzeviczy Gergellyel szemben valósággal Kisfaludy Sándor mezét öltötte magára: a feltétlen Habsburg-barát ökonomistának kozmopolita tanait oly élesen utasította vissza, mint egy nemesi-nemzeti szemléletű patrióta.” Kazinczy mégis „önmagához hű magatartás”-t tanúsított, „amely az élet szélső álláspontjai között, megértve és bírálva, visszatükrözve is azokat, az átfogó egység, a harccal megvalósítandó nagyobb s igazabb harmónia útját készíti elő.”⁷ Sinkó Ervin mesteri Kazinczy-esszéjében viszont Kazinczy-nak „Berzeviczyvel való ideológiai konfliktusa a magyar hazafiságot, a magyar nemzeti koncepciót illetően – voltaképpen Kazinczy konfliktusa Kazinczyval”, tehát „a nacionalista” a hajdani jozefinistával, a poszt-jozefinista Berzeviczyvel, mint a maga kozmopolita alteregójával vitatkozott.⁸ A hazai történetírásban „a feudális nacionalista” Kazinczy támadt rá a felvilágosodás társadalmi érzékenységét képviselő Berzeviczyre, aki kakaslomnici kastélyának dolgozószobájában „néma szavak”-at vetett papírra, „amelyekre az ország-

1 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. III.* Főszerk. Benkő Loránd. Bp., 1976. 360.

2 Derek Beales: *The idea of Reform in British Politics, 1829–1850. Reform in Great Britain and Germany 1750–1850.* Szerk. T. C. W. Blanning, Peter Wende. Oxford, 1999. 160.

3 De elejtette, mert megérezte, ami az 1840-es évek derekára bekövetkezett: „Most viszont annyi a reformer szakács, meg kukta, hogy se vége se hossza.” (*Adó és két garas*). Viszont magát továbbra is „ernyedetlen reformer”-nek tartotta. (*Politikai programtörvények*)

4 „Egy jól elrendelt társaságban a privatusok javának világos, elhatárolt, szoros törvény által kell a sajtó visszaélése ellen biztosságba helyeztetődni. De megadja-e a censura ezen biztosságot! Teljességgel ne, én s velem az egész világ is úgy tapasztaljuk, hogy a censura nem sokat szokott az individuumok személyes becsületére vigyázni. Egyedüli célzása a censurának az volt, s az marad, hogy azon principiumok ellen, melyek a hatalmasabb résznek sajtójai, semmi se nyomtatódjon,

minden egyéb kívül fekszik a censura gondjain. Nálunk de facto törvény nélkül olly szoros censura gyakoroltatik, hogy amint országunk két érdemes mágnásainak a „Reform” és „Előítéletek ellen” czím alatt kiadni czélzott, de még a censura törlései után is ordonnancz módjára elnyomott munkái bizonyítják, erősebb censurát képzelné is alig lehet, mégis ki nem emlékezik azon gyalázatos penna harcra, mely a belletristák, szógyártók és grammatikusok serege között a résztvevő feleknek undok mocskoltatásával, gyaláztatásával a publicum undorodásáig szabadon és gátlás nélkül gyakoroltatott.” KLÖM, VI.

5 Huszti Dénes: Kazinczy és Berzeviczy Gergely vitája a jobbágykérdésről. *Katolikus Szemle*, 1938. 6. sz. 345–346.

6 Révai József: Kölcsey Ferenc. [1938]. Uő.: *Válogatott irodalmi tanulmányok*. Bp., 1960. 8–11.

7 Szauder József: Bevezetés. Kazinczy Ferenc: *Válogatott művei. I.* Szerk. Szauder József. Bp., 1960. LXXX.

8 Sinkó Ervin: *Magyar irodalom. I.* Novi Sad, 1963. 251.

ban akkor talán csak a környező hegyek figyeltek”.⁹ „A néma szavak” és „a figyelő hegyek” metaforája azonban nem magyarázza meg, hogy akkor miként is kerülhetett sor a vitára, és miért láthatott napvilágot viszonylag sok Berzeviczy-írás. És miért tudott Berzeviczyról olyan lelkes és emberi jó tulajdonságait oly meghittent bemutatató méltatást adni róla és munkásságáról a *Tudományos Gyűjtemény*,¹⁰ külön kiemelve, hogy a tiszai evangélikus kerületi iskolák felügyelőjeként „fejtette ki nagy lelkének legszebb tehetségeit”.¹¹ És erre példa Kossuth, aki otthonról hozta a hatalommal dacoló Martinovics iránti tiszteletét, az eperjesi kollégiumban ismerte meg a felvilágosodás természetjogát, amelynek szellemét éltette mindhalálig.¹² A feudális nacionalizmust valló dichotóm szemlélet viszont a vita lényegének félreismeréseként bélyegezte meg azt az árnyalt elemzést,¹³ amely a progresszió belső vitájaként jelenítette meg a fejleményeket.¹⁴ A nyugati magyar történészek szerint pedig a vita választat jelez, mert az állampolgári magatartás két – „azonos megvalósulási esélyekkel” rendelkező – változata került egymással szembe, a nemzetekfölötti hungarus patriotizmus és a kizárólagosságra törő magyar nacionalizmus.¹⁵ Ebből a túlideologizált historiográfiai szövevényből a kiút a múlton keresztül vezethet a jövőbe.¹⁶ A múlt tanúsága Berzeviczy és Kazinczy irathagyatéka; sajnos, nem kerültek elő a bécsi titkosrendőrség idevágó dokumentumai, mert – mint látni fogjuk – a titkosrendőrség és nem a tátrai hegyek figyelték a fejleményeket.

A vita két felvonásban bontakozott ki. Először 1809–10-ben kemény levélváltásnak lehetünk tanúi, majd 1817-ben éles cikkváltásnak. És két olyan ember került szembe, akiket alapvetően összekötött a szabadkőműves és aztán az „összeesküvő” múlt, mert feltehetően Berzeviczy is kapcsolatban állt a Reformátorok Társaságával, és aztán 1800 táján névtelenül német nyelvű röpiratot tett közzé *A magyarországi felségsér-*

tési per címmel, amelyben a mozgalom mérsékelt jellegét hangsúlyozta, és azt, hogy a perrel és a kemény ítéletekkel „a tehetségek és a tudományok ellen hirdettek háborút”.¹⁷ És amíg Kazinczy 2387 napot töltött – saját szavai szerint – a kalitkában, Berzeviczy a családi birtokon húzta meg magát, és úgy vívta meg a reformerek utóvédharcát, hogy az íróasztal mellől támadott, újabb és újabb értekezést készítve kora nagy kérdéseiről. Kora valósága béklyózta az íróasztalhoz. Végzetes traumának bizonyult ugyanis az, hogy 1802-ben nem választották meg diétai követnek, és a megyei életben sem igazán tudott érvényesülni, bár sokan becsülték azokért az erőfeszítéseikért, amelyeket annak érdekében fejtett ki, hogy piacot találjon a tokaji bornak. A szepeesi földbirtokosok fő pénzbevételi forrása ugyanis a tokaji bor volt. Berzeviczy a kettős – az uralkodói és a rendi – reakció elhárítása érdekében olyan szövetségest keresett, aki segíthette volna reformelképzelései megvalósítását. 1802-ben még József nádorhoz fordult, 1805-ben már Károly főherceghez. A nádornak olyan reformprogramot fejtett ki, amely az 1830-as évek reformstratégiájára emlékeztet; még diétai úton akart haladni. De aztán úgy látta, hogy erre nincs remény, százötven éves kormányzati nevelő munka kellene új nemzedék születéséhez, most viszont – írta az 1802-es diétáról szóló Göttingában megjelent értekezésében – „Magyarországon előbb vagy utóbb katonai reformra kerül sor.”¹⁸ Ennek megfelelően Károly főhercegnek a nemesi felkelés megszüntetéséről értekezett, és a királyi hatalom kemény fellépését sürgette.¹⁹ Ekkor már magasabb felkérésre dolgozott. A titkosrendőrségi politika egyik irányítója, Armbruster udvari titkár volt az, akivel szorosabb kapcsolatba került. Armbruster a Napóleon-tisztelő posztjosefinista reformirányzat híveként azt is feladatának tartotta, hogy a magyar írókat megfegyvelje, mert irritálta, hogy azok valamiféle „láthatatlan egyházat alkotnak”,

9 Kosáry Domokos: *Napóleon és Magyarország*. [1971]. Uő.: *A magyar és európai politika történetéből*. Bp., 2001. 246–250. A feudális nacionalizmus fogalmának történetéhez Miskolczi Ambrus: *A magyar demokratikus kultúra „eredeti jellegzetességeiről” 1790–1849*. Bp., 2006. Uő.: *Felvilágosodás és liberalizmus között. Folyamatosság vagy megszakíthatóság? Egy magyar történelemszita anatómiája*. Bp., 2007.

10 Berzeviczy Gergely életírása. TGy 1822. V. k. 63–72.

11 Uo. 69.

12 Miskolczi Ambrus: *Kossuth Eperjesen. Carlowsky Zsigmond és Greguss Mihály jogbölcselete*. Bp., Állami és Jogtudományi Kar, 2007.

13 Zsigmond Gábor: Berzeviczy Gergely és Kazinczy Ferenc vitája a parasztok állapotáról Magyarországon. *Valóság*, 1975. 4. sz. 77–91.

14 Kosáry: *A magyar és európai politika*, 285. szerint Zsigmond Gábor tanulmánya „éppen a lényegét hagyva ki” nem vette észre, hogy „a tanulmányunkban szereplő politikai, világnézeti tendenciák csaptak itt össze” – ami annyiban igaz, hogy az inkriminált szerző magával a vitával foglalkozott, és az érvelések szerkezetével, valamint minőségével, és

a vita magas színvonalát tartotta olyan hagyománynak, amely a magyar tudományt kötelezi... A szerző aztán elhagyta Magyarországot.

15 Moritz Csáky: *Von der Aufklärung zum Liberalismus*. Wien, 1981. 169.; v. ö. Kecskeméti Károly: *Magyar liberalizmus 1790–1848*. Bp., 2008. 276.

16 Fried István: *Az érzékeny neoklasszicista. Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül*. Sátorlajújhely–Szeged, 1996. 45. A leegyszerűsítő szemlélet ellenében sürgeti a vita háttérének feltárását.

17 *Naplók, följegyzések, röpiratok. A magyar jakobinusok iratai. III.* Szerk. Benda Kálmán. Bp., 1952. 331.

18 [Berzeviczy:] *Ueber den ungarischen Reichstag vom Jahre 1802. Magazin*, 117.

19 [Berzeviczy Gergely:] *Über das Ungrische Militär System*. 1806. OSZKK, Fol. Germ. 864. 1–2. (A címet Berzeviczy írta rá a kéziratra, amelybe itt-ott bele is javított. Ennek a tisztázatnak az előzetes fogalmazványa a szerző kézírásával ugyancsak az OSZKK-ban található, jelzete: Fol. Germ. 1157.)

ahelyett hogy egymást mocskolnák.²⁰ Ennek érdekében vitákat akart kiprovokálni, és mint lapszerkesztő honoráriumot is fizetett, bár igazán célját nem érte el, mert mindenki a maga játszmáját játszotta. Berzeviczy is. Az együttműködés egyfajta védettséget biztosított. És erre szüksége volt, mert sok olyat írt, ami nem tetszett Bécsben. Az még titokban maradhatott, hogy 1790-ben Magyarország függetlensége mellett kardoskodott, de az már nem, hogy 1797-ben Lőcsén éles hangú vádiratot tett közzé a Magyarországot sújtó birodalmi gazdaságpolitika ellen.²¹ Be is tiltották. De az, amit Berzeviczy a parasztok helyzetéről írt, már inkább tetszett a birodalompolitika egyes játékmestereinek. Nem kétséges, ez Berzeviczy legjelentősebb műve. Radikális szemlélete miatt nem akadt rá kiadó, kéziratban terjedt. Máriássy Józsefhez is eljutott egy példány, aki anélkül, hogy szólt volna a szerzőnek, 1806-ben Lőcsén egyszerűen kinyomattatta. Már csak a címlap hiányzott, amikor meghívta ebédre Berzeviczy Gergelyt, és egy csésze kávéval átadta a bekötött könyvet, jelezve, hogy saját maga veszélyére adta ki, mert nincs törvény, amely megtiltaná, hogy magyar nemes saját felelősségére könyvet adjon ki, és így „az egész nemesség becsületére válik, hogy e munkát egy nemes írta, és egy másik nemes adta ki”. Berzeviczy nem akarta letagadni, hogy ő írta, de a kinyomtatásban nem akart részt venni.²² Ezért – mint munkája második kiadásához írt előszavából megtudjuk – megegyeztek, hogy a címlapon világosan jelzik, hogy Berzeviczy Gergely írta és Máriássy József saját akaratából adta ki.²³ De még mielőtt a címlap elkészülhetett volna, Máriássy sok példányt szétosztott, a megye ezt megtudta, háromnapos fogságra vetette a nyomdászt, a „kiadó” ellen pedig fiskális akciót indítottak. Máriássy elindult Budára, de – mint Berzeviczy Gergely hol így, hol úgy emlékezett – Cinkotán vagy Kerepesen felborult a kocsija, és nyakát szegte. Az ügy elaludt, és ez némileg gyanús. A Helytartótanács elrendelte a könyv elkobzását. A szepesi városok comese szerint 500 példány van a nyomdásznál, de azokat a helyi kiváltságok sérelme nélkül nem lehet elkobozni.²⁴ Valójában több mint ezer példány maradt a nyomdásznál, és ezek a nyomdász halála után 1808-ban már Berzeviczy Gergelyhez kerültek, aki egyházi kapcsolataival élve próbálta terjeszteni.

ni.²⁵ 1812-ben felvetődött a második kiadás lehetősége, de amikor Ófelsége érdeklődött, hogy miért és hogyan kobozták el a munkát, a Helytartótanács az előiratokat nem találta.²⁶ Közben Genersich János lefordította latinról németre.²⁷ Az államrendőrség először csak megérdeklődte a Magyar Kancelláriánál, hogy miért kobozták el a latin művet, és nem érte be a válasszal, hogy a munkát Magyarországon a cenzúra megkerülésével adták ki.²⁸ Aztán közölte a Kancelláriával, hogy a bécsi cenzor engedélyezte ezt „a király és az emberiség alapelveinek megfelelő” értekezést, amelyet úgy kellene kiadni, hogy ne tüntessék fel a kiadási helyet. Nyilván azért, mert ha Bécsben jelenik meg, akkor már eleve taszítja a magyarországi olvasót, sőt eltűnődhet azon, hogy itthon betiltott mű miként láthatott napvilágot éppen Bécsben, amikor Ófelsége Schlachta Ferenc ügyvéd jogi kompendiumának kiadását a földesúr–paraszt viszonyáról nem engedélyezte, és a szerző csak úgy kapta vissza a kéziratot, hogy nyilatkozatban fogadta meg a közlésről való lemondását,²⁹ és ezek után került a Széchényi Könyvtárba.³⁰ Az államrendőrség Berzeviczy könyvének kiadása érdekében viszont kitett magáért. A Kancelláriához intézett átiratában azt fejtegette, hogy a tárgyat mértéktartással és körültekintéssel taglalja, és különben is „nem a népnek, hanem csak a művelt olvasónak szól”. Csak éppen a könyv sorsáról szóló bevezető elhagyását javasolta. A Kancellária viszont a leghatározottabban elutasította a mű kiadását. A kancelláriai votumot Cziráky Antal, a rendi–királyi dualizmus harcos egyénisége fogalmazta meg, aki kifejezetten hangsúlyozta, hogy a Kancelláriának nem feladata a recenzió, mégis azt írt, és így ő is részese a nagy vitának. Cziráky nem tagadta, hogy Berzeviczy művében „van igaz és jó”, de a parasztság helyzetének, államhoz és földesúrhoz való viszonyának a bemutatása „a legkevésbé sem hű, hanem inkább alapvetően túlzott kozmopolitizmussal pártosan készült és nyilvánvalóan hibás”.³¹ Voltak is megszívlelendő érvei. De alapvetően az izgatta a Kancelláriát, hogy a hagyományos dualizmuson ne változtassanak.

Kérdés, mi izgatta Kazinczy Ferencet, aki fokozatosan fordult szembe Berzeviczyvel? Először amiatt háborodott fel, hogy egykori barátja 1808-ban Pesten kiadott

20 Wertheimer Ede: Az 1807-ik évi magyar országgyűlés. *Századok*, 1896. 305.

21 *De commercio et industria Hungariae*. Leutschovia, 1797.

22 MOL, P 53. 129. cs. 99. sz. 2.

23 MOL, P 53. 136. cs. 34. sz. 42.

24 *Megbíráltak és bírálók*. Szerk. Mályuszné Császár Edit. Bp., 1985. 148.

25 MOL, P 53. 126. cs. 38. sz. Berzeviczy Gergely levele Fejes Jánosnak, Lőcse, 1808. dec. 24.

26 *Megbíráltak és bírálók*. Szerk. Mályuszné Császár Edit. Bp., 1985. 149.

27 MTAKK, MIL 4–19/II. Genersich János levele Rummy Károly Györgynek. 1811. aug. 17.

28 MOL, A 39. 1812:8577., 13489

29 MOL, A 39. 1804:8103., 1812:9108.

30 Franciscus Schlachta de Zadjel: De nexu inter dominos et colonos in Hungaria. OSZKK, Quart. Lat. 3976.

31 MOL, A 39. 1813:1925.

Nézetek az ázsiai–európai világkereskedelemtől szóló német nyelvű könyvében összbirodalmi húrokat pengetett, amikor arról írt, hogy a Habsburg Birodalomban „az államérdek egysége megvan, és az egyes részek különbözősége lassankint ki fog egyenlítettetni, és idővel egy nagy egészébe összeolvadni”.³² Amit aztán a parasztság helyzetéről olvasott, az mintha húsába vágott volna. „Jaj annak a nemzetnek, édes barátom, amelynek sok Berzeviczyje van!” – írta egyik közös barátjuknak, Koczok Istvánnak, majd Rummy Károlynak és másoknak bírálta Berzeviczyt, hogy végül aztán őt se kímélje. Mert igaz ugyan, hogy levelében régi barátságáról, szeretetéről és tiszteletéről biztosította, de amit írt, vádirat. Megismétli a világkereskedelemtől szóló német munkával kapcsolatos véleményét: „Egy nemzet felbomlasztása politikai gyilkosság,” „nemzetem, a nacionalizmus számomra kedvesebb az aranytól,” és „még a sírban is keservesen fogok forgolódni, ha fiam németül és nem magyarul sirat”. A parasztkorról szóló mű első fejezetéről Berzeviczynek is olyan elismeréssel nyilatkozott, mint Rumynak. Annak jelzését, hogy a kormányzat megvallja majd a feudális rendszer elavultságát, megtoldotta Katalin cárnő alapelvével: tulajdon nélkül nincs mezőgazdaság. Azt is érzékeltette, hogy a földesurak nem vesztenének olyan sokat, mint vélik. „Gyakran kérdeztem én is magamtól, hogy az átalakulás milyen következményekkel járhat a szellemi kultúra számára, ami az emberiség legmagasabb értéke. Ebben teljesen egyetérték Önnel, csak azt hiszem, hogy a sok javítandó dologból nem elég csupán egyet kiemelni.” Éspedig ilyenek tartotta azt, hogy Berzeviczy Gergely szerint a paraszt az igazságszolgáltatás terén teljesen a nemesi önkénytől függ, holott – érzékeltette Kazinczy – van rá sok példa, hogy a paraszt pert nyert földesurával szemben. Maga is tapasztalta, hogy Morvaországban, Csehországban, Ausztriában, Bajorországban, ahol a kormányzat jobban kedvez a parasztnak, ezek úgy nyilatkoztak, hogy a magyarok helyzete elviselhetőbb. Egyetértett azzal a véleménnyel, hogy nem a földesúri, hanem az egyéb terhek teszik tönkre a parasztot. A paraszti gazdaság – Berzeviczy-féle – büdzséje viszont hamis, mert ilyen költségvetéssel ő maga egyévi jövedelméből egy hónapig sem tudna kijönni. Ő maga parasztjait nem vereti, és ha engedi, hogy kezét csókoljanak neki, csak azért teszi, mert a rabszolgává alacsonyított rabszolgát zavarná, ha nem másként köszön, felesége viszont orvosságot visz a beteg jobbágyoknak, sőt egyszer még meg is szoptatott egy csecsemőt.

32 Berzeviczy Gergely élete és művei, 297.

33 Kazinczy Ferencnek vélekedése az alsóbb iskolák organisatiója dolgában. Széphalom, 1816. MTAKK, M. Irod. lev. 4–119.

34 KFL XXII. 239–244.

Hogy amit Kazinczy a kézcsókról írt, mennyire nem képmutatás, azt szépen jelzi 1816-os népiskolai terveze, amely igaz humanitárius hitvallás azzal a céllal, hogy „korunknak progresszióját bizonyítsa.”³³

Kazinczy azt nem írta meg a régi barátoknak, hogy műve latin stílusát milyen rossznak tartja, de azt igen, hogy „hangneme nyugtalan”; és erre csak pszichológiai magyarázatot talált: „Eszméiben Ön nem ott él, ahova a sors helyezte: Ön itt idegen, és nem érzi jól magát. A németeket én nem nézem le, de áldom a sorsom, hogy magyarnak tett. Jó és rossz mindenütt van. Hogy ami jó, az itt kivétel, kérdezze a nyugodt gondolkodó. Itt a Ráday Gedeonok nem egyedüli jelenségek, Orczy József, sőt Palocsay báró, a Vadember! halálos ágyán fiai lelkére kötötte, hogy jobbágyaikat atyáikként tiszteljék.” És következik Rousseau intése, mely szerint „egy lesüllyedt népet csak és kizárólag úgy lehet felemelni, ha megtanítják önmaga tiszteletére”. Tehát aki fel akarja emelni a népet és a nemzetet, az „kívánjon tudományos műveltséget, a többi magától jön. Jaj annak, aki idő előtt beleavatkozik a gondviselés és a fokenként ható természet menetébe! Az nem épít, rombol.”³⁴

Berzeviczy sem maradt adós a válasszal. Ez szép hitvallás a tökéletesedésre való törekvés mellett és a türelmetlenség, valamint képmutatás ellen, és egyben példázta azt is, hogy nyilvánosság esetén a szembenálló nézetek kiigazíthatnák egymást: „Mily szép a sajtószabadság! Ha mi ebben az esetben tételeinket és nézeteinket a közönség elé vihettük volna, akkor azokról vélemény alakulhatott volna ki, amely az igazsághoz közel járt volna, vagy eljutott volna hozzá.” Viszont munkáit a hazai helyzetnek megfelelően írta meg. „Az a véleményem, hogy Magyarországon erkölcsi betegség hódított teret, amely annál veszélyesebb, mivel rejtett és szép látzatba lehet burkolni. Ez az önmagába való szerelmese-dés állapota. [Magyarán: önimádat.] Ebben az állapotban az ember képtelen felismerni a fogyatékoságokat és a bajokat; minden jó, sőt nem szorul javításra, a legrosszabb rossz is szokás, tiszteletre méltó óság.” Az önimádat olyan, mint az álomkór, a benne szenvedő embert fel kell rázni – fejtegette Berzeviczy, mert különben nincs haladás, márpedig Magyarország természeti kincsekben gazdag ország: „Mi lehetne? Mi most? Mi volt?” Nagy Lajos és Mátyás alatt emelkedni kezdett, de visszaesett. A kérdésre, hogy Kazinczy világszemlélete segíthet-e, a válasz a következő: „Ön a nacionalizmus eszméjét mutatja fel: nem értek egyet, mert a nacionalizmus önmagában valamiféle egyoldalúság, és mi Magyarországon valójában nem vagyunk nemzet. Nézetem szerint az állam mindenképp fölötte áll a maga függetlenségével, önállóságával és lakosainak lehetőség szerint elér-

hető boldogságával együtt, amihez szükségszerűen hozzátartozik a többség jóléte, kultúrája, erkölcsse. A többi, példának okából nacionalizmus, privilégiumok, alkotmányok, szokások ennek van alárendelve.” Emellett szól a föld hatezer éves története. Az egoizmus nem patriotizmus. „Az embernek az állami piramis csúcsára kell állni ahhoz, hogy az egészet átlássa.” A parasztság elnyomásának mentegetése „látszatérvekre épül és az egészre káros intézmény szétépítése”.³⁵

Sajnos nem ismerjük Kazinczy 1809-i recenziójának pontos szövegét, mert sem Bécsben, sem Lipszében nem közölték. A két vitatkozó férfi között a kapcsolat nem szakadt meg. 1812 novemberében például Kazinczy jól elbeszélgetett volna Berzeviczyvel, ha Vay József nem szól közbe, így a lomnici prófétának csak egyik kis frivol és izléstelen megnyilvánulását jegyezte le.³⁶

Berzeviczy Gergely lassan eltűnt Kazinczy levelezéséből és látóköréből, amíg egyszer csak 1817-ben ki nem robbant a nyilvános vita. Kazinczyt Hormayr hívta fel „Archívjának elősegítésére,” és bár a széphalmi mester tisztelte Hormayrt, elutasította az együttműködést,³⁷ de egyetértett régi írásának a közlésével, amelyet Rummy az ő tudta nélkül küldött be az *Archív*nak, és azt is megvalósította, hogy Berzeviczy: „...kozmpolitá, s a kereskedés előtte legfőbb, ezért ő minden egyébről lemondana. Oly gondolkodásmódja, melyet ha tudnék valami rosszat másnak kívánni, ellenségeinknek kívánnék. Berzeviczynek Karthágóban kellett volna születni.”³⁸ Hormayr sem leplezte, hogy Kazinczy álláspontjával inkább rokonszenvezik, mint Berzeviczy világnézetével:

„Egészen szívemből van az kiírva, amit az úr a nemzetiség és kozmpolitizmusról ír. Ezen utolsót halálban gyűlölöm. Megfojt az egészen minden polgári, minden katonai virtust, s csak azon nyomorultak mentsége, kik a magok körökben semmi Jót s nagyot vagy véghez vinni nem tudnak, vagy nem akarnak. A nemzetiség [Nationalismus] tart fenn s eleszt mindent. Egy nemzet sem érzi ezt oly erősen, mint a magyar s a tyrolisi. Én az úr nemzete ellen minden lehetséges bécsi előítéletekkel tele voltam. Sorsomnak különös folyása által 1813-ban megismertem a magyart, s megszerettem.”³⁹ Ez a vallomás egyébként nem hatotta meg Kazinczyt, mert Hormayrt is valamiféle ügynöknek tartotta. Egyébként Rummy volt az, aki kisebb-nagyobb dolgokról Armbrustert informálta, miközben a német sajtóban

Berzeviczy és Kazinczy cikkeit is elhelyezte, és a magyar irodalom népszerűsítésében óriási szerepet játszott, és azzal a maga játszmáját is. Nélküle a Berzeviczy–Kazinczy vita nem kerülhetett a magyar nyelvű nyilvánosság elé. Mindkét vitázó fél barátja volt, de úgy érezte, hogy az igazságot kell választania, és később a bécsi sajtó számára úgy írt Berzeviczyről, hogy „zseniális, de excentrikus”, a parasztok helyzetéről szóló írása „filozófiai, kozmpolitá és statisztikai szempontból készült”, Kazinczy Ferenc pedig „megfeddte és megcáfolta Berzeviczy több hibás állítását.”⁴⁰ Döbrentei Gábor pedig a maga fordításában⁴¹ az *Erdélyi Múzeumban* közölte Kazinczy és Hormayr levélváltását. Úgy látszik, a magyar nyilvánosság számára nem volt más mód erre, csak az erdélyi kerülőút. Egy okkal több, hogy a vitát furcsának tartjuk.

Hormayr közben – még június elején – közölte Berzeviczynek névvel megjelent május 1-jei hitvallását, amelyet egyszerre tarthatott kozmpolitának és birodalmi nacionalistának. Ez utóbbi terminus nem mesterséges. Félig-meddig magától a szerzőtől származik, miután az egész Habsburg Birodalom számára latin hivatalos nyelvhasználatot javasolt: „Ez az államnyelv az államnemzetet fejezné ki, és előmozdítaná az államnacionalizmust, amelyet előnyben kellene részesíteni a nyelvi nacionalizmussal szemben, ez az önimádat az államnak és a kormányzatnak ritkán használ, gyakran árt, és mindig akadály az állam magasabb és nemesebb céljai, valamint az állam által boldogítandó emberiség előtt.” A nemzetiség fogalmát ugyanis nem szabad összekötni a nyelvvel és az eredettel; a nemzetiség államjogi fogalom. „A kormányzat, a közigazgatás egysége a szokások, a törvények és a gondolkodás egyformaságához vezet és ez teszi a különböző népeket államnemzetté, még akkor is, ha különböző nyelveken beszélnek; és ezzel a nemzetiséggel beérhetjük, mivel az eredetét elvesztettük.” Hiszen az európai nemzetek és népek korábbi nemzetek és népek összeolvadásából születtek.⁴²

Kazinczy következtetése: „Kár a kiváló emberért! Kár, hogy elfojtotta szívében a legszentebb érzelmeket, és ez a szív a görög és a római történelem tanulmányozásakor hideg maradt!”⁴³ Berzeviczy közben Bécsset is megjárta, válaszát megírta. A tézisek és antitézisek kavalkádja mindig szórakoztató, de könnyen elterelheti a

35 MOL, P 53 131. cs. 150. sz. 13–14.

36 KFL X. 174.

37 KFL XV. 33.

38 *Erdélyi Múzeum IX.* Pest, 1817. 189.

39 *Erdélyi Múzeum IX.* Pest, 1817. 189–190.

40 MTAKK, Vegyes 4–69. Versuch einer unbefangenen und unparteiischen kritischen Charakteristik des Geistes der ungarischen

Commentatoren über das ungarische Privatrecht von Werbőczy bis auf Kelemen und Kövy und ihre Nachfolger.

41 KFL XV. 330.

42 Gregor von Berzeviczy: Etwas über Nazionen und Sprachen. *Archiv*, 1817. jún. 60–11. 287–289. A cikk fogalmazványainak lelőhelye: MOL, P 53 130. cs. 128. sz.

43 KFL XV. 17–19.

figyelmet a lényegről.⁴⁴ A lényeg pedig az, hogy 1811-ben és 1817-ben Metternich a magyar alkotmány felszámolását javasolta, posztjoezefinista összbirodalmi vízió jegyében. Berzeviczy, aki azért közben Napóleonnak a független Magyarország alkotmányára tett javaslatot, publicistája lett a tervezett puccsnak. Kazinczy ezzel szemben a monarchikus republikanizmust képviselte. A *Társadalmi szerződés* fordítója gondosan megsemmisítette fordítását, mielőtt elfogták volna, de aligha felejtette el Rousseau kijelentését: „minden legitim kormányzati rendszer republikánus,” és így „maga a monarchia is republika”.⁴⁵ Nem esztétikai öntetszelgés volt az, ahogy a széphalmi mester mindig a legnagyobb tisztelettel nyilatkozott Hajnóczyról. Barátja pragmatizmusából és eszmevilágából éltetett sok mindent. És miközben itthon a történetírásban sikerült az úgynevezett feudális nacionalizmus ideológusává megtenni Kazinczyt,⁴⁶ Újvidéken Sinkó Ervin az egykori nyelvújító nemzetfogalmának „immanens forradalmiságát” emelte ki – nagyon is meggyőzően.⁴⁷ Viszont azért sem lehetett – talán – célszerű itthon rá hivatkozni, mert olyat is leírt, ami ’56-ra emlékeztetett: „Ellenforradalom idején bukott forradalom hőseiről csak kevesen mernek úgy beszélni, mint Kazinczy tette”.⁴⁸ Közben persze félt a széphalmi mester, és miközben a fény és a sötét harcában élt, éppen a Berzeviczyval való vitája első felvonásakor, 1809-ben így vallott:

*Mivel tehát példát nem adhatunk,
Adjunk tanítást: Fényt! ha jól lehet, jól;
Ha nem lehet jól, úgy amint lehet.*

A vita második felvonásakor pedig Kazinczy kiadta Zrínyi Miklós műveit és a hazai Kant-vita hangadója lett, Márton István kantianus katekizmus mellett állt ki, miközben leveleiben arra is célozgatott, hogy a magyar filozófust maga az uralkodó üldözi. És okkal. A kategorikus imperatívusz a feltétlen alattvalói hűség tagadása. Amikor 1820-ban Dessewffy Józsefnek, az igaz barátnak a Szabolcs megyei gyűlésen elmondott beszédében logikai hibát véltek felfedezni, a hibázó válasza – Széphalomra írt levelében – így hangzott: „...szeretek logikai hibát elkövetni Kanttal, akinek kategorikus imperatívusza azt kívánja, hogy az ember törvénytelen fejedelemnek ne szolgáljon”.⁴⁹ Feltehetően Dessewffy leveléből vette át

Berzeviczy – idézett göttingai értekezésébe – azt a gondolatot, hogy „ha ma nemzet lennénk, holnap már nem lennénk gyarmat.” Ilyesmiket Kazinczy gondosan már nem írt le, de ezek szellemében járt el. Alkalmi vers pátoszában tudta csak Berzeviczyval való ellentéteit feloldani:

*Neked legfőbb kincs a kereskedés,
A nyelv nekem s a nemzet bélyege.
Ez egyben összeférhetetlenek
Egy szív különben és egy gondolat
Egy lélek, egy fej nem rossz magzatai
S a jót segíni nem méltatlanok.*

De hogy mi a jó, azt csak 1830 után lehetett kimondani. S a nyelvet, amelyen kimondták, Kazinczy és barátai munkálták ki. Az 1820-as években már érezhette, hogy nyelvi reformtörekvései meghozzák gyümölcsseit. Horváth Mihály szerint a nyelvharc hevülete és hőfoka magyar sajátosság.⁵⁰ Lehet, de a jelenség összeurópai, mert mint Pierre Manent hangsúlyozza, „olyan világban, amely abszolút nyitott, az alkotás egyszerűen lehetetlenség volna”. Nálunk tehát „egy francia, olasz, német vagy bármilyen írónak be kell zárkóznia saját nyelve partikularitásába, ha tökéleteset akar produkálni, és pedig nem azért, hogy homályos legyen, hanem mert a nyelv kifejezési lehetőségei pontosan a nyelv partikularitásában vannak elrejtve.”⁵¹ Kemény Zsigmond ezt nagyobb rálátással így érzékeltette: „Új irányok csak úgy ömlenek a polgárosodásba, ha a költészet és bölcsелеm egymást áthatva vezetik az eszméket és törekvéseket.”⁵²

Berzeviczynek ehhez nem igazán volt érzéke, a nyilvánosság hiánya és a meglévő nyilvánosság manipulált mivolta lehetetlenné tette az eszmék és elképzelések ösztönözését. Kazinczy nyelvi téren képes lehetett az érdekegyeztető politika előlegezésének megfelelő álláspont kialakítására, de a protopolitikai térből nem léphetett ki a valóságos politikai térre, csak kerülő utakon fejthetett ki valamit politikai és társadalompolitikai nézeteiből. Berzeviczy kemény társadalomkritikája a centralisták publicisztikájában érvényesült, de immár ékes magyar nyelven.⁵³ Kazinczy vonala Kölcsey és Wesselényi, Deák és Kossuth munkája felé mutatott, annak előzménye, de Berzeviczy tevékenységének sok mozzanata is az.

44 [Kazinczy Ferenc:] Freymüthige Berichtigungen der Abhandlung des Herrn Gregor von Berzeviczy de conditione indoleque rusticorum in Hungaria. *Archiv*, 1817. jan. 22. 9–10. sz. 33–38.; Gregor von Berzeviczy: Antwort, auf die Berichtigungen meiner Abhandlung. *Archiv*, 1817. szept. 12. 109–110. sz. 441–445.

45 Rousseau: *Contrat*, 259.

46 Kosáry Domokos: Napóleon és Magyarország. *Századok*, 1971. 3. sz. = Uő.: *Napóleon és Magyarország*. Bp., 1977. = Uő.: *A magyar és európai politika történetéből*. Bp., 2001. 163–286.

47 Sinkó: *Magyar irodalom*, 245.

48 Sinkó: *Magyar irodalom*, 192.

49 KFL XVII. 70.

50 Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből. 1823–1848*. Bp., 1886. 67–68.

51 Pierre Manent: *Politikai filozófia felnőtteknek*. Ford. Kende Péter. Bp., 2003. 160.

52 Kemény Zsigmond: *Tanulmányai. II.* Pest, 1870. 341.

53 Fenyő István: *A centralisták*. Bp., 1997. 240–246.

Kazinczy erény- és Berzeviczy pénzdiskurzusa Széchenyi és Wesselényi, Kossuth és Deák munkásságában egyesült. A jobbágyfelszabadításnak az a módozata érvényesült, amelyre Berzeviczy még 1809-ben tett javaslatot Napóleonnak. A monarchikus republikanizmus pedig az 1848-as áprilisi törvényeken keresztül a Függetlenségi Nyilatkozathoz vezetett. Kossuth talán ismerte Berzeviczy 1790-es röpiratát, amelyben angol herceget javasolt a magyar trónra.⁵⁴ Persze túl sok a játékos adhoc mozzanat az ilyen genealogizálásban, hiszen Kemény Zsigmond újra és újra Kazinczyban látta Széchenyi elődjét,⁵⁵ Juhász Gyula pedig Berzeviczyben.⁵⁶ Tény, hogy a monarchikus republikanizmus hosszú távú jelenségnek bizonyult. A monarchikus republikanizmus hordozója volt Deák Ferenc is, aki azt a politikai stílust képviselte, amelyet korábban Vay József, Kazinczy politikus-eszménye. Deák alapállása – egyik életrajzírója szerint – „ami felségjog, az a nemzetnek a felségre ruházott joga”.⁵⁷ Tehát társadalmi szerződésről van szó, méghozzá Rousseau értelmezésében. 1867-ben pedig a polgári erény is visszatartotta Deák Ferencet attól, hogy ott legyen a koronázáson, lefüggönyözött szobájának némaságába húzódott – a monarchista republikanizmus erénykultuszának keserű megnyilvánulásaként, hiszen a megkoronázott király annak hőseit vitette „a magyar Golgotára”, köztük Kazinczy Ferenc egyik fiát, Lajost is. A forradalom katonája a maga módján atyját követte, azt, aki 1821-ben az 1795-ös budai fogságából származó feljegyzéseit tartalmazó kötet elején így intette gyermekeit: „A háborgás idejében a nem-félénk, a maga ártatlanságába bízó könnyen tesz oly lépést, ami más időben véteknek nem vétetett volna. Hogy ily szerencsétlenség legkésőbb maradékomat se érje, ez az, amiért a szent Peprómene előtt könyörgök. Áldás rajtatok fiaim, lyányaim, unokáim, ha hívek lesztek ahhoz, ami szent.”⁵⁸ Ekkortájt Berzeviczy azt hagyta meg fiának intelmeiben, hogy gazdag bécsi kereskedő lányát vegye feleségül, és szepesi árulerekattal kapcsolódjon be a világkereskedelemben, „egyszerre legyen hungarus és bécsi nagykereskedő”,⁵⁹ mert: „A gazdagság ebben a romlott világban megkerülhetetlenül szükséges eszköz, hogy jót lehessen tenni. Nem cél, hanem eszköz magasabb célra”.⁶⁰

1828-ban viszont Kazinczy Pesten éppen a néhai barátának a jakobinus mozgalomról szóló írását másolta le.⁶¹ Sok mindent el is mesélt, amit soha nem írt le, de talán éppen az ilyen megnyilvánulások alapján jellemezte őt Pulszky Ferenc a maga túlzó malíciájával, Szentmarjay szájába adva a következőket: „önfejű, ügyetlen, gyakran gyermekes, de jellemes, a tettnek embere, mint író fontos”.⁶² Kétségtelen, Kazinczy kissé örök gyermek (de nem gyermeteg!) maradt, csak így loboghatott benne az a bizonyos szent tűz, amelyről oly gyakran vallott.

Fontos a furcsa vita is. Mert ki tagadná, hogy a széphalmi mester és a kakaslomnici magánpolitikus vitája nem demokratikus kultúránk egyik lényeges fejezete, valóságos reformkorunk szép és érdekes prelűdje, minden hangzavar ellenére. Magát a reformkort is kemény viták jellemezték a legkülönbözőbb háttéralkukkal és egymás ellehetetlenítésére törről húzásokkal, de a nagy célok szolgálata olykor még a gyűlölködéseket is mérsékelni tudta. Kazinczy éppen a majdani torzszalkodások és meghasonlások megelőzése céljából nyilatkozott ifjú barátainak, Wesselényinek és a majdani centralistáknak oly elítélően Berzeviczyről; valójában többre becsülte, és nem ok nélkül. Vitájuknak kicsit mindketten áldozatai is lettek, de ezért csak még több tisztelet jár nekik, és az, amit Kossuth caritasnak nevezett, és oly annyira hiányolt történetírásunkból, nyelvünkéből és ilyenformán életünkéből.⁶³ Életünket pedig általában nagy és nemes törekvések megtörése jellemzi. Berzeviczy azok közé tartozott, akik – Kossuth egyik keserű diagnózisa szerint – megelőzték saját korukat, Kazinczy pedig azok közé, akik rejtőztek előle. Mindkét fajta magatartás azonban az erkölcsileg és szakmailag hiteles reformerek felkészítését segítette elő. Színrelépésükhöz kellett az európai történelem fordulata és az a hiedelem, hogy Európa a korszellem értékeihez tartja magát. Kazinczy – keserű élményei alapján – sok mindent előre látott: „Nagy idő nagy embert szül, és viszont nagy ember nagy időt teremt; ezt kiáltja az örök tapasztalás. De az egyszersmind azt is hirdeti, hogy hasztalan minden lelki nagyság, ha hogy a törekedést Szerencse nem segíti.”⁶⁴

54 Révész Imre: Kossuth és a Függetlenségi Nyilatkozat. *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. I. Bp. 1952. 440.

55 Kemény Zsigmond: *Tanulmányai*. I. Pest, 1870. 326.; II. 347.

56 Juhász Gyula: *Összes művei*. V. Szerk. Péter László. Bp., 1968. 262.

57 Cluj, Arhivele Naționale, Torma Miklós. 66. 662. f.: Ferenczy József levele Torma Miklósnak, Bp., 1978. aug. 27.

58 MTAKK, RUI 2–1.

59 MTAKK, MIL 4–11.

60 MOL, P 53 79. cs. An und für meinen Sohn Titus Eduard Berzeviczy (fogalmazvány) 457.

61 PIM, V.4615/7.

62 Pulszky Ferenc: *A magyar jakobinusok*. I. Pest, 1862. 139., 143.

63 Kossuth Lajos *iratai*. IX. Bp., 1902. 235–236. „Bizony mondom, még Nero sem lehetett egészen oly erkölcsi torzalak, mint aminőnek Tacitus festi. Különbösen én nem ítélek határozottan Fraknói műve felett. Sem a tárgyba nem vagyok avatott, sem az író személyiségét, jellemét nem ismerem. Csak ismételhetem, hogy reám a mű kellemetlenül hatott. Úgy látszott nekem, hogy hiányzik belőle a »caritas« (furcsa, hogy a magyarnak nincs erre szava, épp úgy mint a »Keuschheit«-ra sincs – még majd azt mondhatják rólunk, hogy sem a caritasról, sem a Keuschheitről nincs fogalmunk, mert ha volna, szavunk is volna reá).”

64 Kazinczy Ferenc: Hadadi gróf Wesselényi Ferencz, Muránynak örököse. FMMM, 1827. 4. k. 1387–1389.